

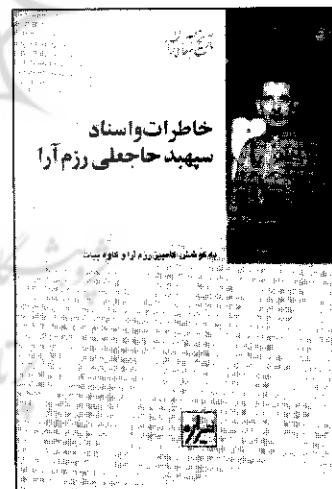
روایتی ناقص از دوران پهلوی با خاطرات حاجعلی رزم آرا

کامران عاروان

مذهبی، اندیشه‌ای، اقتصادی و شرح حال نویسی مواجه هستند. در این عصر، همزمان با رشد انسان گرایی در اروپا و سایر نقاط جهان، توسعه امکانات چاپ و نشر و تحولات وسیع فرهنگی و سیاسی، نوع دیگری از آثار تاریخی یعنی خاطره نویسی یا «زنگین‌نامه نویسی خود نوشته» (Auto biography)، رونق بسیاری یافته است. در این آثار فرد به شرح و بیان ماجراهای زندگی خویش به تمامی یا بخشی از آن می‌پردازد و ارتباطی مستقیم و مبتنی بر اعتمادی دو سویه، میان نگارنده و خواننده برقرار می‌شود.

خاطره نویسی در روش‌نگری مسائل تاریخ معاصر ایران نیز نقشی مؤثر و جایگاهی ارزشمند یافته است و هیچ تاریخ نویسی از توجه به این منابع بی‌نیاز نیست. از اواسط دوره قاجار نگارش این آثار باب شد و شخصیت‌های سیاسی، نظامی، فرهنگی و دینی به نگارش رویدادهای زندگی خویش اقدام ورزیدند. شرح زندگانی من از عبدالله مستوفی، خاطرات سیاسی امین‌الدوله، احتشام‌السلطنه و حاج سیاح از معروف‌ترین آثار این دوره هستند.^۱ در دوره پهلوی و به ویژه پس از سقوط آن بسیاری از شخصیت‌های حکومتی و غیر حکومتی به نگارش خاطرات خویش مبادرت ورزیدند و سهمی قابل توجه از این دست منابع را به خود اختصاص دادند.

وجود خود محوری آشکار در این نوشتۀ‌ها که خاطره‌نویسان را محظاً جمال خویش کرده و خود را محظوظ تمام رخدادها فرمایی دهند و براین مبنایه گزینش اخبار و رویدادهای پردازند،^۲ از نوافض موجود در این آثار است. با این حال نمی‌توان با قاطعیت حکم داد که استفاده از این منابع امری بیهوده و بی‌ثمر است، چرا که اولاً این قضیه به

- خاطرات و اسناد حاجعلی رزم آرا
- به کوشش: کامبیز رزم آرا و گاووه بیات
- ناشر: تهران، شیرازه، چاپ اول، ۱۳۸۲، ۵۷۳ ص، تاریخ ۹۶۴-۷-۷۷۶۸

امر توصیف، تبیین، تحلیل و تعلیل رخدادهای تاریخی بستگی زیادی به منابع، به ویژه از نوع مکتوب آن دارد. گذشت زمان تعدد و تنوع منابع مکتوب را افزون تر از پیش کرده است و اکنون تاریخ نویسان با شکل‌های گسترشده‌ای از آثار تاریخی مانند تاریخ‌های سلسله‌ای، محلی، جغرافیایی، سیاسی، عمومی، دینی و

بخش نخست خاطرات رزم آرا اطلاعات ذی‌قيمتی در مورد شيوه آموزش‌های نظامي و جو حاكم بر مدارس نظامي و نيز و ضعيت نابسامان ارتش ايران و تداركات و تجهيزات ناقص اين نيروها در اوآخر دوره قاجاري به دست مي‌دهد

▼ عددای از افسران ایرانی که در هنگ ۲۳ فرانسه خدمت می‌کردند. (رزم آرا نفر دوم، نشسته از سمت چپ)

در خاطره نویسی یا زندگینامه نویسی خود نوشت (Auto biography)، فرد به شرح و بیان ماجراهای زندگی خویش به تمامی یا بخشی از آن می‌پردازد و ارتباطی مستقیم و مبتنی بر اعتمادی دوسویه میان نگارنده و خواننده برقرار می‌شود

از ۱۳۲۱ روز آرا در فقدان سران کنار گذاشته شده دوره رضا شاه، به سرعت پیشرفت کرد و به یکی از مهره‌های ممتاز و اساسی شاه جوان مبدل شد

تقارن تولد او با این عید است.^۴ نویسنده پیش از پرداختن به هر مسئله دیگری، به پیشینه خانوادگی اش توجه می‌کند تا مطابق معمول ایرانیان مقداری اعتبار نیاکانی برای خود فراهم کند. در ابتدا به اختصار زندگی پدر بزرگ خویش، مشهدی حسین، گل کارباشی ناصر الدین شاه، را شرح می‌دهد که از آباده ۲۰ فارس به تهران می‌آید و وارد دربار می‌شود. مشخص نیست بر چه مبنای و تخصصی، صاحب منصب قورخانه و بعد تفنگدار سلطنتی شده است.^۵ رزم آراثنا به بیان ریشه تاریخی نظامی گری خود پرداخته است و در این مورد چیزی نمی‌نویسد. سپس زندگی پدرش را بر مبنای دست نوشته‌های او، بی‌دخل و تصرف می‌آورد.

پدرش از ابتدا، وارد امور نظامی شد. تحصیلات خود را در رشته توپخانه در دارالفنون گذراند و از ۱۳۹۱ تا ۱۴۰۳ که بازنشسته شد، به خدمات نظامی مشغول گردید و حتی صاحب تعدادی ترجمه و تألیف مختصر در زمینه ریاضیات، هندسه و مسائل توپخانه بود.^۶ بی‌شك زندگی سراسر نظامی پدرش، آموزه‌های بسیاری برای وی به همراه داشت و اصول و شیوه این زندگی در او تأثیری عمیق و طولانی نهاد.

وضعیت مالی مساعد خانواده اش، سبب شد که او توافقی تحصیل را داشته باشد و تحصیل را از خانه توسط «معلم سرخانه» و سپس مکتب و بعدها در مدارس اقدسیه، انصاریه و آلیانس فرانسه آغاز نمود.^۷ با توجه به فضای نظامی خانه اشان که تحت تأثیر پدر بود، حاجعلی و دو برادرش حسینعلی و حسن به تحصیلات نظامی روی آوردند. حاجعلی به مدرسه نظام مشیرالدوله از بهترین مدارس نظامی کشور وارد شد^۸ و پس از اتمام تحصیلات نظامی با

نویسنده بستگی دارد که تا چه حد در نقل روایت‌های زندگی اش صادقانه یا غیر صادقانه عمل کرده است. ثانیاً تاریخ نویس موظف است با تطبیق اخبار آن با دیگر آثار و سنجش و نقد علمی آن، ارزش و عیار اثر را شناساند و در نهایت مورد بهره‌برداری قرار دهد. کتاب تازه چاپ خاطرات و اسناد سپهبد حاجعلی رزم آرا از جمله آثاری است که در زمرة زندگینامه‌های خود نوشته به حساب می‌آید.

نوشتار حاضر به نقد و بررسی این کتاب می‌پردازد.

این اثر به کوشش کامیز رزم آرا پسر رزم آرا و تاریخ نگار معاصر کاوه بیات چاپ شده و در پنج فصل تنظیم شده است. پایان کتاب به پیوست‌ها شامل؛ خاطرات سفر به اروپا، اسناد و تصاویر اختصاصی دارد. در یک تقسیم بندی کلی می‌توان سه بخش عمده برای کتاب قائل شد:

الف - خاطرات شخص رزم آرا که توسط وی نگاشته شده و بر اساس رخدادهای تاریخی زمان نویسنده فصل بندی شده است.

ب - اسناد تاریخی مربوط به رزم آرا که مکاتبات، وصیت نامه، حکما، فرمان‌ها، تقدیرها و سایر مدارک نظامی و علمی را در بر می‌گیرد.

ج - عکس‌های وی که عکس‌های خانوادگی، سیاسی، نظامی و شغلی را شامل می‌شود. البته باید فصل پنجم کتاب با عنوان «در راه سیاست» را که به قلم کاوه بیات است، از این تقسیم بندی مستثنی کرد.

در محله سرچشمه تهران به دنیا آمد. انتخاب نام کوچک وی به سبب حاجی / حاجعلی رزم آرا در ۱۳۱۸ق. ۱۲۸۰ش. در شب عید قربان در محله سرچشمه تهران به دنیا آمد. انتخاب نام کوچک وی به سبب

از تور شاه سپهبد رزم آرا

سلسله مباحث

اقدامات و اعمال رزم آرا
سبب شده مورخان
تاریخ لرستان به اودر
مقایسه با فرماندهان
نظامی دیگر لرستان
نظر مثبت تری داشته
باشند

درجه ستوان یکمی به خدمت در بربگاد مرکزی پرداخت.^۹ این شروع با کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ اش، رضاخان میرپنج و سید ضیاء توام شد و سرنوشت دیگری برای اورقم زد.

حاجعلی بخش ابتدایی خاطرات خود را به اختصار ذکرمی کند و سریع از آن می گذرد. گویا از همان اول، زندگی خصوصی اش تابعی از زندگی عمومی اش بوده است و اولویت بر فعالیت‌های عمومی او در جامعه است تا مسائل خصوصی، زندگی عمومی او در دوران کودکی، نوجوانی و تا حدی جوانی کم رنگ است و هرچه بیشتر پیش می رویم، زندگی رزم آرا به روایت‌های عمومی او منحصر می شود، با این حال می توان از ابتدای دوران حیات رزم آرا تا کودتای ۱۲۹۹ ش.

که جوانی ۱۹ ساله بود، بهره‌ای روانکارانه برد و بر مبنای نظریات تعديل شده فروید، شخصیت ناخودآگاه و تجارب با اهمیت کودکی و نوجوانی اش را تجزیه و تحلیل کرد^{۱۰} و علت رفتارها و نگرش‌های اینده اورادرک کرد.

این بخش از خاطرات، اطلاعات ذیقیمتی در مورد شیوه آموزش‌های نظامی و حواکم بر مدارس نظامی و نیز وضعیت ناسامان ارتش ایران و تدارکات و تجهیزات ناقص این نیروها در اواخر دوره فاجاربه دست می دهد که برای شناخت تاریخی این قضایا کاربرد فراوان دارد.^{۱۱} هر چند در ادامه خاطرات، با اطلاعات

نظامی بیشتری حسب شغل راوی، مواجه می شویم.

ارزش و اعتبار کاروی از کودتا به بعد روبه فرونی می نهد و رزم آرا به عنوان ناظر و شاهد رخدادهای فراوان، به نگارش آن چه شاهد بوده، پرداخته است. هر چند کلیاتی ولو مختصر از اوضاع سیاسی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران، منطقه و جهان ارائه نداده است.

رزم آرا به وقایع کودتای ۱۲۹۹ و احوال و شرایط قراقق‌ها اشاره‌های ارزشمندی دارد و مقدمات انحلال دسته‌های نظامی ایران و تأسیس ارتش واحد را توصیف می کند.^{۱۲} در این شرایط نوعی سرخوردگی و نارضایتی در درون نیروهای نظامی غیر قراقق به وجود آمده بود و رزم آرا در این اوضاع ترجیح می دهد به همراه دیگر افسران همپاییه اش به عیش و عشرت پردازد و رک و با صراحت ناشی از روحیه و اخلاق نظامی اش، این احوال را تشریح می کند.^{۱۳}

به هر حال سروری قراقق‌های کم‌سواد و خشن بر دیگر نظامیان تحصیل کرده بسی گران آمد. البته رزم آرا در این مدت تحت فرماندهی قرقاق‌ها به مأموریت‌های مختلفی از جمله نبرد با قیام میرزا کوچک خان جنگلی در گیلان و سرکوب اسماعیل آقا شکای (سمیتقو) در آذربایجان فرستاده شد و لیاقت و جسارت زیادی از خود نشان داد و به درجات بالاتری تا درجه سلطانی (= سروانی) ترفیع

یافت.^{۱۴} این وقایع با هدف نشان دادن ترقیات وی ذکر شده است. به همین سبب از بازشکافی تاریخی این دور خداد مهم خبری نیست. از مهم‌ترین مراحل زندگانی او، سفر تحصیلی به فرانسه است. این مسافرت، تجارب ارزشمندی برایش به ارمنستان آورد وضمانتی برای پیشرفت‌های او در آینده شد. به این نکته نیز اشاره شده است: «به طور کلی بایستی اذعان نمایم که مسافرت فرانسه و دوران تحصیل در این کشور تغییرات بسیار زیادی در من حاصل کرد به طوری که من پس از مراجعت، دیگر آن شخصی باکبر و نخوت و خودخواهی نبوده بلکه بر عکس شخص افتاده، متین دقیق و باریک بین شده و توجه کاملی هم به پیش آمدها و طرز زندگانی داشتم. تا خاتمه زندگانی موقوفیت‌های خود را مرهون این دوران دانسته...»^{۱۵} «خاطرات سفر به اروپا» در پیوست‌های انتهایی کتاب آورده شده است. رزم آرا و دیگر نظامیان همراه از راه عراق به بنادر لبان می‌روند. در عراق به زیارت شهرهای مقدس شیعیان؛ کربلا، نجف، سامرا و کاظمین می‌رود. در این بخش شمهای از اعتقادات مذهبی اش را بیان می‌کند. البته این اعتقادات به دوران جوانی اش مربوط است. در خصوص اعتقادات دینی دوران بعدی زندگی اش به مطالب دیگری بر خود رنگی کنیم و به احتمال زیاد دیدگاه‌های او درباره دین، پیروی از اندیشه‌های دوران پهلوی اول بوده است.

رزم آرا در دانشگاه نظامی سن سیروی فرانسه، به یادگیری تعالیم نظامی جدید پرداخت. در زمان‌های فراغت به گشت و گذار در فرانسه و اروپا مشغول بود و تفاوت‌های عمیق ایران را با اروپایی غربی درک کرد که در خاطرات سفرش این وضعیت مشهود است.

رزم آرا پس از بازگشت، وظایف نظامی اش را در غرب ایران آغاز کرد و تا سال ۱۳۱۴ ش. در صفحات غرب (کرمانشاه، کردستان، لرستان) به سر برد. در این دوره ارتش در نواحی عشايرنشین با اهداف متمرکز سازی قدرت، سرکوب شورش‌های نظامی ایلی، نوسازی این بخش ایران و حذف زندگی کوچ نشینی به عنوان شکلی کهنه و منسخ، به مأموریت‌های نظامی متعددی اقدام ورزید و در نتیجه عشاير غرب ایران تا حد زیادی سرکوب، یک جانشین و یاتا بید شدند. در حقیقت بخش مهمی از خاطرات رزم آرا به شرح و بررسی مسائل این دوره مربوط است و اخبار ارزشمند و مفیدی به خواننده ارائه می‌دهد.

از نکات مهم این بخش خاطرات: تخلفات نظامیان علیه عشاير^{۱۶}، کوچ اجرای گروهی از طوایف لرستان و طرح‌های عمرانی در لرستان است.^{۱۷} رزم آرا شورش‌ها و ناآرامی‌های بی پایان لرستان را خاتمه بخشید. اقدامات و اعمال وی باعث شده مورخان تاریخ لرستان به او در مقایسه با فرماندهان نظامی دیگر لرستان نظر

◀ حسن، حاجعلی و حسین علی رزم آرا در دوران کودکی و نوجوانی

افتداده سیاست کشور هر جایی و سبزی فروش سرگذر هم به نام آزادی شروع به مداخله در امور و اظهار نظر در کار را نمود، آن هم یک رشته تمایلات و تظاهراتی که کلیه حاکمی از بی اطلاعی و نفع شخصی بود.^{۲۴} این گونه مطالب، نشانگر آرای سیاسی رزم آرا درباره آزادی، دموکراسی و شیوه حکومت داری است و نمود آن در دوران نخست وزیری اش بیشتر مشهود است.

از ۱۳۲۱ به بعد، رزم آرا به دلیل فقدان سران کنار گذاشتہ شدۀ دوره رضا شاه، به سرعت پیشرفت کرد و به یکی از مهره های ممتاز و اساسی شاه جوان مبدل شد. فرماندهی لشکر یک مرکز، تاسیس و اداره آمادگاه تهران، دو دوره ریاست ستاد ارشاد، ریاست دفتر نظامی شاهنشاهی و فرماندهی دانشکده افسری در زمرة مناصب و مقام های کلیدی او بود و در بیان این زمان به درجه سرهنگی نایل شد. البته با ازدیاد و ظایقش، درگیری ها، اختلافات و رقابت هایش با دیگر صاحب منصبان نظامی و سیاسی نیز افزوده شد. بی تردید اقدامات رزم آرا در این دوره در بازار سازی ارشاد فروپاشیده و تمرکز بخشی مجدد قدرت در ایران بسیار موثر بود.^{۲۵}

رژیم آرایی زیادی به خرج داده است تا خود را شخصی صادق، راستگو و بدون کینه معروفی کند. به همین سبب، حتی پس از این که

ثبت تبری داشته باشد.^{۱۸}

با اتمام کشمکش های عشایر غرب و اجرای طرح های نوسازی، حضور نظامیان در این نواحی کمزنگ تر شد و در نتیجه بسیاری از نظامیان از جمله رزم آرا به تهران فراخوانده شدند.

در تهران دوره ای جدید از فعالیت های نظامی - علمی اش را شروع نمود که با پشتکار فراوانی همراه بود. مترجمی کتاب های درسی نظامی از فرانسه به فارسی، ریاست دایرۀ جغرافیایی ارشاد، معاونت دروس دانشگاه جنگ و مدیریت دروس این دانشگاه از مناصب و اموری بود که رزم آرا عهد دار آن شد و انتشار آثار جغرافیای نظامی ایران (بیست جلد) اثر گذارترین و بالهمیت ترین کار او در این سال ها بود و اعتبار بسیاری برای او به ارمغان آورد.

در سال های میان کودتای ۱۳۹۹ تا شهریور ۱۳۲۰، از زندگی خصوصی رزم آرا تنها به ازدواج با دختری از شاهزادگان قاجار، دختر اعتضاد الملک و خواهر صادق هدایت، مرگ مادر و شرح دارایی هایش اشاره شده است. به احتمال زیاد ذکر مورد آخر با هدف اثبات بری کردن خویش از ارتشا و سوء استفاده های مالی است.

رخدادهای ۱۳۲۰ آغاز دوره جدیدی هم برای ایران و هم برای رزم آرا بود. این سال ها مصادف با جنگ جهانی دوم بود و متفقین برای در هم شکستن قرت آلمان نازی به خاک ایران نیاز میم بیدا کردند و لاجرم تصرف ایران را مقصود خویش قراردادند. سرتیپ رزم آرا در این هنگام از سران تاثیرگذار ارشاد و عضوشورای جنگ رضا شاه بود.

بحث جنگ گردن یا تسليم شدن موضوع اساسی و حیاتی آن روز در بین سران مملکت بود. برخی منابع از او به عنوان مخالف جنگ نام برده اند،^{۱۹} ولی منابع دیگری این قضیه را تایید نکرده و اورا مافق جنگ با متفقین دانسته اند.^{۲۰} از محتوای مطالب ذکر شده چنین استنبط می شود که رزم آرا در ابتدا پیشنهاد تدبیر نظامی را داده است، اما با مشاهده ورود متفقین و قدرت برتر آنها، تداوم جنگ را امری بیهوهود تلقی کرده و در پاسخ به اظهارات یوزدان پناه درستاد جنگ چنین گفته است: «خوب است از این حرف های بی اصل خجالت بکشیم چه دیگر کاری نمی توان کرد.»^{۲۱}

پس از سقوط رضا شاه، رزم آرا به انتقاد از این دوران می پردازد و از روی کار آمدن اشخاصی «بدون کوچکترین سابقه تحصیلات و اطلاعی» شکوه می کند.^{۲۲} و حتی به شخص رضا شاه ایراداتی وارد می کند و از استبداد و بدینی او مواردی را ذکر می کند.^{۲۳} البته بعد است که رسماً و علنًا چنین مطالبی را بیان کرده باشد.

در مقابل از فضای جدید پس از رضا شاه نیز انتقاد دارد. رژیم آرا رواج آزادی و دموکراسی در دوران پس از شهریور ۱۳۲۰ را چنین نقد می کند: «کوچکترین افراد کشور به فکر آزادی گفتار و بیان و عمل

خواهد ماند که ای کاش رزم آرا مجال آن را می‌یافتد تا خاطرات حساس و تأثیرگذار این سال‌ها ۱۳۲۵-۱۳۲۹ را بینگارد نقش خود در حوادث این دوران به طور مشخص اشاره کند.

نتیجه:

تمام منابعی که جزئی یا کلی به رخدادهای زمان رزم آرا پرداخته‌اند دوران آخر زندگی او، به ویژه دوره نخست وزیری اش را توصیف و تشریح کرده‌اند. دلیل عدمه این التفات، واقعه نهضت ملی نفت بود که رزم آرا و دوران نخست وزیری اش تاثیر فراوان و نقش حساس در این جریان داشت و هر کسی که به نگارش و پژوهش در این مورد پرداخته، نظری و گذرنمایی هم به این شخصیت تاریخی و عملکرد او داشته است.

آثاری چون زندگی سیاسی رزم آراییلیف جعفر مهدی نیا، اسرار قتل رزم آرایه قلم محمد ترکمن و کتاب تازه چاپ از ترور شاه تا ترور سپهبد رزم آرا از ساسان ایمن آبادی صرفًا به چند سال آخر عمر رزم آرا نظر داشته‌اند و اصلًا به پیشینه و تبار او پرداخته‌اند.

اکنون پس از گذشت حدود پنجاه سال از مرگ رزم آرا با چاپ خاطرات او مابه دوران اولیه، نظریات و نگرش‌های او پی‌می‌بریم و بانکات مغفول و مبهم زندگی او آشنایی پیدا می‌کنیم.

خاطرات رزم آرا تا حد زیادی بر جنبه عمومی زندگی اش خدمت در مشاغل و مناصب مهم لشگری و کشوری) تاکید دارد، در مقابل، درباره زندگی خصوصی او به مطالب ناچیزی برخورد می‌کنیم، حتی جالب است که رزم آرا در خاطراتش از صادق هدایت برادر همسرش و رابط او با دیگر روشنگران و اندیشمندان به هیچ وجه مطلع نیارده است.^{۲۷}

شکی نیست این اثر، رخدادهای نظامی و تا حدودی سیاسی دوره رضاشاه و اوابل محمد رضا شاه را از زبان شخصیتی نظامی که در رأس امور قرار داشت نشان می‌دهد و با بررسی تطبیقی با اسناد و مدارک و دیگر منابع تاریخی ارزش فراوانی می‌یابد. به ویژه این اثر شناختی عمیق از روحیات و نظریات شخصی رزم آرا به دست می‌دهد و مورخ به قضاوتها و استنتاج‌های صحیح و علمی از او دست می‌یابد، هر چند رزم آرا مطالب خود را براین محور نگاشته تا از عمال

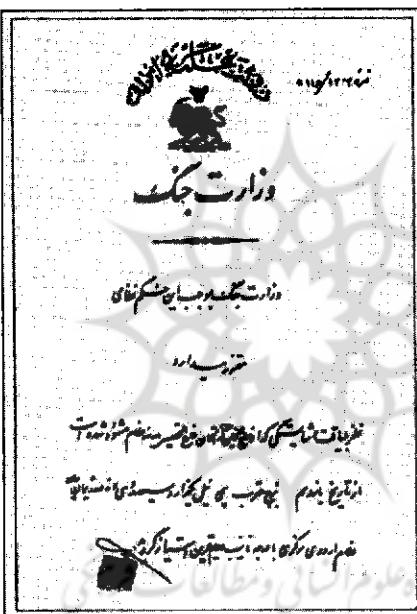
به طور موقت از قدرت کنار گذاشته شد و خانه نشینی پیشه کرد، به بدگویی و دشمنان گویی به مخالفان و رقبا نشان نپرداخت. تنها از افرادی چون سرتیپ خسروپناه، سرهنگ ضر غامی، سپهبد امیر احمدی و امام الله اردلان، گله و شکوه دارد.^{۲۸}

رزم آرا از این دوره به بدی پاد کرده، زیرا به نوشته خودش در محدودیت بسیار و حتی تحت نظر بوده است.^{۲۹} با این حال، شاهدی نقل کرده است: «منزل رزم آرا پس از انتظار خدمتش، به صورت باشگاهی درآمده بود که در آن از جمله رجال، سیاستمداران افسران ارتش، صاحب منصبان کشوری، نمایندگان مجلس، روشنگران، مالکین، بازرگانان، رؤسا و سردمداران اصناف و بازار، سران ایلات و عشایر و خوانین شهرستان‌ها رفت و آمد داشتند و درباره مسائل روزگشواره صحبت می‌نشستند و چه بسا هم دقایقی با اونجوا می‌کردند.»^{۳۰}

دوران خانه نشینی برای رزم آرا فرصت مناسبی فراهم کرد تا به میزان زیادی از فضای نظامی دور شود و از مسائل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور و نیز جهان اطلاعات کافی به دست آورد و با افراد مت念佛، دست اندرکار و آگاه ارتباط برقرار کند. می‌توان

این زمان را دوره آمادگی رزم آرا برای ورود به حوزه سیاست نامید. به ویژه این که رزم آرا به نقش و کاربرد مطبوعات در پیش‌رفت‌های آتی پی‌برد.^{۳۱}

فصل پنجم کتاب: «در راه سیاست» نوشته رزم آراییست، چراکه رزم آرا خاطرات خود را تا سال ۱۳۲۴ بیشتر ادامه نداده است و به این ترتیب مهم‌ترین قسمت زندگی رزم آرایان گفته و نانوشته مانده است. این فصل به قلم پژوهشگر تاریخ معاصر، کاوه بیات، به نگارش در آمده است و بر پایه اسناد و منابع موجود به رخدادهای این دوران یعنی دوره سوم ریاست ستاد ارتش، نصراف آذربایجان توسط او، سمت ژنرال آزادانی محمد رضا شاه در سال ۱۳۲۵، سوء قصد به شاه و ظن شدید به رزم آرا در ۱۳۲۷، خانه نشینی مجدد او، نخست وزیری اش در سال ۱۳۲۹ و سرانجام ترور او به دست گروه فدائیان اسلام در اسفند ۱۳۲۹ می‌پردازد و با این کارسู می‌کند خلاً موجود در خاطرات را جبران نماید. هر چند این حسرت در دل تاریخ نگاران

- پس از سقوط رضا شاه، رزم آرا به انتقاد از این دوران می پردازد و از روی کارآمدان اشخاصی «بدون کوچکترین سابقه تحصیلات و اطلاعی» شکوه می کند.
- ۱۳- همان، صص ۴۱-۳.
- ۱۴- همان، ص ۳۶.
- ۱۵- همان، ص ۴۷.
- ۱۶- همان، صص ۷۱-۳.
- ۱۷- همان، صص ۹۰-۸۹ و ۷۶-۷۴.
- ۱۸- والیزاده معجزی، محمد رضا، تاریخ لرستان روزگار پهلوی از کودتای ۱۲۹۹ تا نهضت ملی نفت، به کوشش حسین و محمد والیزاده معجزی تهران: انتشارات حروفیه، ۱۳۸۲، صص ۷۷-۲۶۷.
- ۱۹- مکی، حسین، تاریخ بیست ساله ایران، ج ۷، تهران: انتشارات علمی، ۱۳۶۳، صص ۳-۹۲.
- ۲۰- استوارت، ریچارد، در آخرین روزهای رضا شاه تهاجم روس و انگلیس به ایران در شهریور ۱۳۲۰، ترجمه عبد الرضا هوشنگ مهدوی و کاوه بیات تهران: انتشارات معین، ۱۳۷۰، ص ۵.
- ۲۱- رزم آرا، حاجعلی، همان، صص ۳۸-۳۴.
- ۲۲- همان، ص ۱۳۹.
- ۲۳- همان، صص ۳۲-۳۱.
- ۲۴- همان، ص ۱۳۹.
- ۲۵- همان، صص ۵۹-۱۵۴.
- ۲۶- همان، صص ۷۱-۱۶۷.
- ۲۷- همان، صص ۷۲-۱۷۱.
- ۲۸- ریاضی، منوچهر، سراب زندگی گوشه های مکتومی از تاریخ معاصر، تهران: انتشارات تهران، ۱۳۷۱، ص ۵۰۷.
- ۲۹- آذرنگ، عبدالحسین، همان، ص ۶.
- ۳۰- همان، ص ۱۴ و رهبانی، مجید. شهادتی با نیم قرن تاخره، فرهنگ ایران امروز، <http://farhang.iran-emrooz.de/move> [2 september 2004]
- ۳۱- رزم آرا، حاجعلی، همان، صص ۱۶-۱۱۵.
- ۳۲- ریاضی، منوچهر، همان، ص ۵۰۹.
- ۳۳- رزم آرا، حاجعلی، همان، صص ۳-۳.
- ۳۴- آذرنگ، عبدالحسین، همان، ص ۱۳ و نیز دیگار، ژان پیر؛ هورکاد، برنا؛ ریشار، یان، ایران در قرن بیستم، ترجمه عبد الرضا هوشنگ مهدوی، تهران: نشر البرز، ۱۳۷۷، ص ۱۳۹ و نیز ریاضی، منوچهر، همان، ص ۵۰۵ و نیز کاتوزیان محمد علی همایون، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، مترجمان محمد رضانفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۹، ص ۲۰۳ و نیز والیزاده معجزی، محمد رضا، همان، ص ۲۶۴ و نیز رزم آرا، حاجعلی، همان، ص ۱۷۶.
- ۱۳- همان، صص ۴۱-۳.
- ۱۴- همان، ص ۳۶.
- ۱۵- همان، ص ۴۷.
- ۱۶- همان، صص ۷۱-۳.
- ۱۷- همان، صص ۹۰-۸۹ و ۷۶-۷۴.
- ۱۸- والیزاده معجزی، محمد رضا، تاریخ لرستان روزگار پهلوی از کودتای ۱۲۹۹ تا نهضت ملی نفت، به کوشش حسین و محمد والیزاده معجزی تهران: انتشارات حروفیه، ۱۳۸۲، صص ۷۷-۲۶۷. هر چند در نوشته هایش در بیان دیدگاه ها و مسائل بسیار خصوصی اش، صراحت بسیاری داشته است و از این لحاظ تحسین برانگیز است.^{۳۲}
- ۱۹- مکی، حسین، تاریخ بیست ساله ایران، ج ۷، تهران: انتشارات علمی، ۱۳۶۳، صص ۳-۹۲.
- ۲۰- رزم آرا از جمله شخصیت های تاریخ معاصر ایران است که به نظر محققان و تاریخ نویسان واجد اوصاف مثبتی چون زیرکی، هوشمندی، اقتدار، تحصیلات و میهن دوستی و بیزگی های منفی مانند بلند پروازی، غرور و تکبر، قادر حس و فادری و وابستگی به بیگانه بوده است.^{۳۳}
- پی نوشت ها:**
- 1- Sturrock , John , *Autobiography ,International Encyclopedia of communications* , Vo . 1 , Oxforduniversity press , 1989 , pp 160-61.
  - ۲- اشپولر و دیگران، تاریخ نگاری در ایران، ترجمه و تألیف یعقوب آزنده، تهران: نشر گستره، ۱۳۸۰، صص ۷-۲۰۶.
  - ۳- همان، ص ۲۴۸.
  - ۴- آذرنگ، عبدالحسین، «سپهبد حاجعلی رزم آرا رازی ناگشوده» بخارا، شماره ۳۲، درسایت: <<http://www.bokharamagazine.com.32>> [on line] ۲september 2004] [on line] ۱.
  - ۵- رزم آرا، حاجعلی، خاطرات و اسناد سپهبد حاجعلی رزم آرا به کوشش کامبیز رزم آرا و کاوه بیات، تهران: نشر شیرازه، ۱۳۸۲: ص ۵.
  - ۶- همان، صص ۱۷-۲۰.
  - ۷- همان، صص ۲۵-۱۷.
  - ۸- همان، ص ۲۵ و نیز آذرنگ، عبدالحسین همان، ص ۱۴.
  - ۹- رزم آرا، حاجعلی، همان، ص ۲۶.
  - ۱۰- اتکینسون، ریتال؛ اتکینسون ریچارد. س و هلیگارد ارنست ر. زمینه روانشناسی، ج ۲، مترجمان دکتر محمد تقی براهنی، و دیگران، تهران: انتشارات رشد، ۱۳۷۵، صص ۹۷-۹۸.
  - ۱۱- رزم آرا، حاجعلی، همان، صص ۲۸-۲۶.
  - ۱۲- همان، صص ۳۲-۳۳.